

JE NÁBOŽENSTVÍ DŮLEŽITÉ PRO EKONOMIKU?*

Dana Hamplová

Sociologický ústav AV ČR

Is religion important for economics?

Abstract: This article deals with the issue of the connection of religion and economics. The first part summarises the basic elements of sociological debates on this theme with an emphasis on Max Weber. First, we briefly mention Weber's theory on the meaning of Protestantism for the rise of capitalism and then we summarise the critical reactions to this hypothesis. The author shows that criticism of Weber's works focuses on both the question of causality and historical inaccuracies, and on the question of the mechanisms that could play a role in connection with Protestantism on the one hand and with capitalism and industrialism on the other. Furthermore, the text presents post-Weber research on the issue of religion and economic attitudes and conduct. The final part of the article analyses data from two Czech empiric studies and shows that religion (measured by confession and attendance of divine services) influences economic attitudes even in the Czech Republic.

Keywords: *religion; religiousness; economic values; economic development*

Podíváme-li se na soudobou produkci v oblasti sociálních a ekonomických věd zaměřenou na vysvětlení rozdílů v ekonomickém rozvoji, demokratizaci, korupci nebo politické stabilitě, nemůžeme si nevšimnout, že sociálněvědní obory posledních dvou desetiletí znovuobjevují význam kultury. Zatímco od šedesátých do osmdesátých let dvacátého století sociálněvědnímu diskurzu dominovaly univerzalistické teorie sociálního a ekonomického chování, devadesátá léta

* Tato stať vznikla v rámci projektu č. 403/08/0720 „Proměny české religiozity v mezinárodním srovnání, ISSP 2008“ podpořeného GA ČR.

se začala obracet k vysvětlením, která berou v úvahu i význam hodnot, hodnotových orientací, norem a přesvědčení (více viz Harrison 2000; Huntington 2000). K poznání, že stejná ekonomická politika nemusí nutně vést ke stejným výsledkům a že kulturu ve smyslu hodnot a postojů nelze ignorovat, přispěla do značné míry i zkušenost s politickou a ekonomickou transformací posttotalitních zemí bývalého sovětského bloku. Otázkou dnešního výzkumu tak již není, „zda je role kultury významná, ale jak jejímu významu porozumět v kontextu širších determinant prosperity“ (Porter 2000).

Jedním z důvodů, proč jistá část sociálních věd a především vědy ekonomické nevěnovaly kulturním, hodnotovým a normativním otázkám dostatečnou pozornost, je, že kultura představuje složitý komplex spojující psychologické, institucionální, politické, náboženské, geografické a celou řadu dalších faktorů a že ji lze jen velmi obtížně definovat, kvantifikovat a operacionalizovat (Harrison 2000). Jedním z řešení tohoto problému je, že přistoupíme k určitému redukcionismu a soustředíme se jen na jistou dimenzi tohoto složitého komplexu vztahů, norem a významů. V tomto článku tak činíme a věnujeme se kulturním vzorcům, které jsou religiózně podmíněné. Konkrétně se budeme věnovat vztahu mezi ekonomickým jednáním na straně jedné a náboženskými postoji a chováním na straně druhé. Začít nemůžeme jinak než odkazem na Maxe Webera.

Max Weber: Protestantská etika a duch kapitalismu?

Souvislost mezi náboženstvím a ekonomickým chováním vzbuzuje diskuse od okamžiku, kdy Max Weber poprvé publikoval své slavné eseje později vydané pod názvem *Protestantská etika a duch kapitalismu* (*Die protestantische Ethik und der ‚Geist‘ des Kapitalismus*, 1904-05).¹ K úvahám o vztahu mezi náboženským a ekonomickým chováním přivedlo Webera přesvědčení o případných rozdílech mezi soudobými evropskými – a především německými – katolíky a protestanty. Zatímco protestanti podle Webera převažovali ve vedoucích pozicích a mezi vlastníky kapitálu a dávali přednost studiím techniky, ekonomiky a průmyslovým oborům, katolíci volili spíše humanitní studia a zůstávali u drobných řemesel. Max Weber byl přesvědčen, že tyto rozdíly nejsou náhodné, ale odrážejí rozdílnou mentalitu obou náboženských komunit.

¹ Známá kniha vznikla jako soubor jednotlivých esejů publikovaných v letech 1904-1905; jako celek vyšla teprve v roce 1934.

Klíčovým pojmem při konstrukci vztahu mezi náboženským a ekonomickým chováním byl pro Webera tzv. „duch kapitalismu“, tj. mentalita, v níž se pojí „vydělávání více a více peněz s přísným zavrhováním všech spontánních radostí života“ (Weber 1958: 53). Taková mentalita již ve vydělávání peněz nevidí jen prostředek k uspokojování materiálních potřeb, jako tomu bylo v tradičních společnostech, ale zisk se stává cílem sám o sobě a dokonce získává status hlavního smyslu života. Pro kapitalistického ducha je – podle Webera – typické, že podnikání a zisk mají morální zabarvení a nevyužití příležitosti a plýtvání časem není jen bláznovstvím, ale přímo morálním selháním. Rozhodující charakteristikou kapitalistické pracovní etiky je přitom výkonnost založená na metodické racionalitě a odstranění všech forem jednání založených na tradici.

Jak „duch kapitalismu“ souvisí s náboženstvím? Podle Webera byla prvním krokem ke zrodu této mentality Lutherova koncepce povolání (*Beruf*), která připsala světským činnostem stejnou duchovní a morální hodnotu, jakou do té doby měly jen církevní aktivity. I když luterská koncepce „povolání“ zůstala ve své podstatě stále tradicionalistická, měla otevřít dveře asketickému protestantismu, tj. kalvinismu, pietismu, metodismu a baptismu, ve kterých nakonec „duch kapitalismu“, moderní racionalismus a orientace na zisk vznikly. Klíčovou – byť vedlejší a nezamýšlenou – úlohu přitom měla hrát víra v predestinaci, nejcharakterističtější prvek kalvínského učení. Na klíčovou otázku, zda člověk patří mezi vyvolené a je předurčen ke spáse, totiž náboženství nenabízelo jednoduchou odpověď a nejistota a strach měly podle Webera vést typického kalvinistu ke snaze ujistit se o stavu milosti úspěchy v běžném životě. Prostředkem – i výsledkem – měl být asketický životní styl trvalé, metodické a racionální sebekontroly, který nakonec pronikl i do nekalvinistických vyznání, jako byly pietismus, metodismus a baptismus.

Měl Max Weber pravdu? Alespoň trochu?

Weberova teze o vztahu mezi protestantismem a kapitalismem vyprovokovala „jednu z nejdleších a nejvášnivějších intelektuálních kontroverzí století“ (Bouma 1973) a ani sto let po vydání Weberovy provokativní práce neexistuje konsenzus v názorech na to, jak ji hodnotit. Slavný harvardský profesor ekonomie a specialista na hospodářskou historii David Landes hodnotí Weberovu úlohu v historickém poznání velmi pozitivně (Landes 2000) a zdůrazňuje, že protestantští podnikatelé opravdu hráli vůdčí úlohu při nástupu kapitalistické

ekonomiky. Podle neméně slavného amerického ekonoma náboženství Laurence Iannaccona (1998) naopak pro Weberovu tezi nejenže neexistuje žádný empirický důkaz, ale jde o mýtus dnes již jednoznačně zbořený historickým zkoumáním. Iannaccone přitom příznačně cituje knihu s názvem *Náboženství a ekonomické jednání: Protestantská etika, vznik kapitalismu a zneužití vědeckého bádání* (Samuelsson 1993, zvláště autoritou).

Od prvního vydání *Protestantské etiky a ducha kapitalismu* vznikla celá řada historických a sociologických prací, které tuto teorii nebo některé její aspekty zpochybňují, upravují nebo obhajují. Pokud se na tyto kritické reakce podíváme blíže, uvědomíme si, že se v nich v různých obměnách objevují tři základní motivy. Za prvé, vůbec není jasné, zda protestantismus předcházel kapitalismu, nebo zda tomu bylo naopak. Středověkou Evropu bychom si totiž neměli představovat jako stagnující stoupu, ale jako místo s dynamickou ekonomikou a obchodem, kde se kapitalismus začal rozvíjet poměrně záhy (Anderson – Tolison 1992). Příznačné přitom je, že první zárodky kapitalistické ekonomiky nenajdeme v protestantských městech severní Evropy, ale v italských kupeckých městech (Brentano 1916; Sombart, 1913; cit. dle Samuelsson 1957).

Jiní autoři zpochybňují Weberovo tvrzení, že kapitalistického ducha vyprodukovala snaha ujistit se o vlastní spáse, když říkají, že volba náboženství nebyla nezávislá od ekonomických záměrů, tj. že metodická racionalita a světský asketismus nevznikly jako vedlejší důsledek jistých náboženských přesvědčení, ale že volba náboženství byla důsledkem pragmatického chování a zvažování ekonomických důsledků. Trevor-Roper (1963) tak například tvrdí, že značná část nejvýznamnějších představitelů podnikatelské komunity v samostatné republice Spojené provincie nizozemské se přistěhovala z jižní, katolické části Nizozemí a formálně přijala kalvinismus, aby mohla využívat lepších obchodních příležitostí na Severu (cit. dle Blum – Dudley 2001). Podobně se přestěhovaly některé významné katolické kupecké rodiny z Itálie, když se díky novým geografickým objevům přesunulo hospodářské centrum Evropy více na západ (Robertson 1965; Sombart 1913; cit. dle Samuelsson – Tawney 1969). Navíc se zdá, že se Weber mýlil i v historické klasifikaci některých oblastí. Například Antverpy byly městem katolickým a Amsterdam byl loajální vůči španělské koruně nejdéle ze všech holandských měst (Samuelsson 1957).

Druhý okruh kritických připomínek se vztahuje k úloze, jakou Weber připisoval Lutherovu konceptu povolání. Podle některých kritiků totiž katolicismus znal koncept světského povolání podobně jako protestantismus (latinské *officio* lze chápat jako ekvivalent německého *Beruf*, více viz Brentano 1916; cit.

dle Samuelsson 1957; Robertson 1965). Stejně ne všichni souhlasí s tím, že by katolicismus vytvářel prostředí nepříznivé podnikání a zisku – podle mnohých měl zahrnovat pouze oportunistismus a lakotu (Anderson – Tollison 1992). Některé práce jdou však v této kritice ještě dále a neodmítají jen myšlenku, že by katolicismus byl překážkou kapitalistickému rozvoji, ale naopak zdůrazňují pozitivní vztah mezi kapitalismem a katolicismem. Například Sombart (1913) ukazuje, že protokapitalismus v italských kupeckých městech vzkvétal právě díky schopnosti katolicismu podporovat „kapitalistický“ přístup k hospodaření a díky finanční síle papežské stolice, která přímo asistovala u rozvoje kapitalistické ekonomiky (cit. dle Samuelsson 1957).

Asi nejvíc pochybností však vzbudily mechanismy, kterými Weber spojení mezi protestantismem a kapitalismem vysvětloval (Glaeser – Glendon 1998; MacKinnon, 1988 a, b; Samuelsson 1957; Zaret 1992). Zde je třeba připomenout, že klíčovou úlohu viděl Weber v tomto ohledu ve víře v predestinaci a nemožnosti ujistit se o své spáse duchovně zaměřenými aktivitami. To mělo kalvinisty vést k tomu, aby se snažili najít důkaz spásy v úspěších ve světské činnosti. Prvním zjevným problémem je, že i jak Weber sám dokumentuje, „duch kapitalismu“ je typický především pro pozdější nekalvinistická vyznání, která koncept předurčení explicitně odmítala.

Weberova koncepce je však problematická i pro kalvinismus samotný. Jak ukazuje na podrobné analýze Malcolm MacKinnon (1988 a, b), kalvinismus doznal v období mezi smrtí Kalvína a westminsterským synodem² zásadní proměny a jeho pozdější verze měla jen málo společného s původním dogmatem. Na rozdíl od Kalvínovy původní teologie, v jejímž centru stálo krédo *sola fide* (jen víra), pozdější kalvinismus nabízel věřícím, aby „vykonávali své spasení“ duchovně zaměřenou a z velké části mimosvětskou činností. Kalvinismus po Kalvínově smrti tak mohl jen stěží vyprodukovat vnitrosvětskou askezi tak, jak to popisuje Max Weber. Predestinace a strach z věčného zatracení jako motivace lidské aktivity jsou navíc nepřilíš věrohodná vysvětlení i psychologicky. Zatímco přesvědčení o tom, že lidský úděl je otevřený, člověka povzbuzuje k dobrému chování, predestinace činí lidské chování do značné míry irrelevantním (Glaeser – Glendon 1998).

Má nás tato mnohonásobná kritika přesvědčit, že Weberovy názory jsou překonané? V žádném případě. Převážná část autorů i přes kritické připomínky

² Jde o synod anglicky mluvících kalvinistických presbyteriánů během anglické občanské války v polovině 17. století.

nakonec souhlasí s tím, že protestantismus s rozvojem kapitalismu *nějakým způsobem* souvisel. Například Lujo Brentano (1916) uvádí, že v místech, kde už existoval rozvinutý kapitalismus, protestantismus pomáhal jeho dalšímu rozvoji, protože mu propůjčoval náboženskou inspiraci (cit. dle Samuelsson 1957). Hlavním bodem kritiky tak zůstává spíše otázka kauzality a především mechanismů, které ve spojení mezi protestantismem a rozvojem kapitalistické ekonomiky mohly hrát roli. Poweberovská historická a sociologická literatura jich nabízí celou řadu a v následujícím odstavci se na ně blíže podíváme³.

Jedním z častých argumentů je, že protestantismus mohl přispívat ke kapitalistickému rozvoji (či obecně industrializaci) masovým rozšířením gramotnosti. Hlavní motivem náboženských reformátorů a jejich následovníků samozřejmě nebylo rozmnožovat lidský kapitál, ale umožnit studium svatého Písma. Gramotnost však nutně ovlivnila i další sféry lidského a společenského života, a tedy i ekonomický rozvoj. Dalším důležitým faktorem mohlo být oddělení státu a církve, k němuž došlo v protestantských oblastech a které vneslo do těchto společností volnost nutnou k úspěšnému podnikání (Samuelsson 1957). Jiným významným faktorem byl patrně i nový postoj k lichvě. Protestantké kruhy totiž zmírnily do té doby radikální odmítání toho, aby se půjčovaly peníze na úrok, a tak poprvé v křesťanské historii otevřely cestu pro kapitálové investice (Ashley 1906; cit dle Samuelsson 1957; Glaeser – Glendon 1998; Guiso et al. 2003).

Novější práce zdůrazňují úlohu protestantismu při budování důvěry a sociálních sítí. Například Ulrich Blum a Leonard Dudley (2001) analyzovali ekonomický růst (měřený populačním růstem) v evropských městech v období 1500–1750 a ukazují, že zatímco se protestantská města poměrně prudce rozvíjela, katolické oblasti buď stagnovaly nebo zažívaly úpadek.⁴ Blum a Dudley ale kritizují Webera a následné diskuse kolem jeho teze o ekonomickém aspektu asketického protestantismu pro jejich zaměření na individuální chování katolíků a protestantů. Důležitým přínosem protestantismu podle nich nebylo to, že by individuální protestanti byli pracovitější a šetrnější, ale skutečnost, že se změnily smluvní vztahy mezi obchodními partnery, protože protestanti podléhali přísnějšímu systému norem.

³ Dobrý přehled starších prací na toto téma nabízí například Samuelsson (1957).

⁴ Blum a Dudley přitom přitom testovali endogeneitu náboženství ve vztahu k ekonomickému rozvoji, tj. zda náboženská volba nebyla součástí ekonomické strategie, ale explicitně tuto interpretaci odmítají.

Post-weberovské bádání o vztahu náboženství a ekonomického chování

Otázky týkající se vztahu mezi náboženstvím a ekonomikou se v žádném případě nevyčerpávají jen diskusí o tom, jak kapitalismus vznikl a jak souvisel s asketickým protestantismem, ale nutně se obracejí k otázce, zda a jak náboženství ovlivňuje ekonomické postoje a jednání v dnešní době. Postweberovské bádání na toto téma se ubírá dvěma směry. První z nich se zaměřuje na společenskou makroúroveň a klade si otázku, zda existuje souvislost mezi náboženskou orientací současných společností (či sociálních skupin) a ekonomickým rozvojem. Druhý směr zkoumání se věnuje individuálnímu chování a náboženským postojům a nejčastěji srovnává příslušníky různých denominací a různých náboženství v jedné společnosti. V následující části se na oba směry výzkumu podíváme podrobněji.

Vztah mezi náboženstvím a ekonomickým rozvojem na makroúrovni

Podívejme se nejprve na první okruh badatelů. Mezi klíčové osobnosti, které se věnují vztahu mezi náboženstvím a ekonomikou na makroúrovni, patří americký sociolog rakouského původu Peter L. Berger a jeho britský kolega David Martin. Berger víceméně vychází z Weberovy teze o spojení mezi protestantismem a kapitalismem, i když upozorňuje, že ne všechny Weberovy představy jsou z historického hlediska obhajitelné (předchozí kritický oddíl by v nás proto neměl v žádném případě vyvolat představu, že Weberovy myšlenky jsou překonané). Ukazuje přitom, že protestantismus evangelikálního typu je plodnou půdou pro kapitalistické hodnoty i dnes, a to nejen v rozvinutých zemích, jako jsou Spojené státy americké, ale i v oblastech, jako je Jižní Amerika, jihovýchodní Asie či subsaharská Afrika (Berger 1997).

Bergerův hlavní přínos do diskuse o vztahu mezi náboženstvím a ekonomikou však spočívá v tom, že obrací pozornost i k jiným náboženským tradicím. Upozorňuje totiž, že se Weber zjevně mýlil, když explicitně odmítal prokapitalistickou orientaci východních náboženství, např. konfucianismu. Ten se totiž zdá být z hlediska ekonomického rozvoje funkčním ekvivalentem evropského protestantismu, zvláště díky důrazu na řád, kázeň, ctnost a skupinovou solidaritu, stejně jako svým zaměřením na světskou činnost (Berger 1993; Martin 1990).

Zatímco Bergerovy názory jsou víceméně teoretického charakteru, David Martin ke stejné otázce přistupuje empiricky, a to s mravenčí trpělivostí.

V pozoruhodné knize *Tongues of Fire. The Explosion of Protestantism in Latin America* dokumentuje masové rozšíření protestantismu v dříve katolických a mimokřesťanských oblastech a detailně popisuje dopady této radikální náboženské a kulturní změny na různé oblasti společenského života, tedy i ekonomiku. Zmíněná kniha podrobně popisuje, jak v některých jihoamerických zemích – stejně jako ve východní a jihovýchodní Asii a některých částech Afriky – dochází od šedesátých let k protestantské „explozi“, při níž se místní populace masově obrací k protestantismu evangelikálního typu. V některých zemích se tak protestanti během jedné generace rozrostli z hrstky až na 20-30 procent obyvatelstva a přerostli i počet praktikujících katolíků (Martin 1990; Patterson 2004).

Aby mohl David Martin zodpovědět otázku, co podobná náboženská změna znamená, zpracovává desítky nezávislých studií z Mexika, Guatemaly, Ekvádoru, Kolumbie, Chile, Argentiny⁵ a dalších zemí a ukazuje, jak protestantismus reformuje sociální i ekonomické vztahy v těchto společnostech. Zdůrazňuje však při tom, že se nesnaží vyřešit otázku, zda protestantismus předchází kapitalismu, nebo naopak, protože evangelikalismus a ekonomický rozvoj jdou často ruku v ruce a nelze určit, co přišlo dřív.

Co tedy konverze původně katolických společností k evangelikálnímu protestantismu v těchto zemích přináší? Střízlivost a abstinenci, osvobození od strachu ze zlých duchů, gramotnost, aktivní přístup k životu místo fatalismu, vymanění se z tradičních ekonomických vztahů a ekonomickou nezávislost. Klíčovou skutečností je rovněž to, že se tito „noví“ protestanti stávají součástí úzce propojených náboženských sítí, což jim pomáhá přežít v často těžkých podmínkách jihoamerických megaměst. Martin ale upozorňuje, že tyto prvky nemusejí být vůbec nezamýšlenými důsledky náboženské aktivity, protože evangelismus je pro mnohé přitažlivý právě tím, že nabízí i materiální pomoc a polepšení si.

Peter Berger a David Martin samozřejmě nejsou jedinými autory, které vztah mezi náboženským charakterem společnosti a ekonomickým jednáním zajímá. Jiný přístup zvolili například ekonomové Luigi Guiso, Paola Sapienza a Luigi Zingales (2003), kteří analyzovali data ze Světové studie hodnot (World Values Survey) získaná za 66 zemí v období 1981 až 1997. Na rozdíl od Davida Martina se nezaměřovali na chování, ale na to, zda a jak náboženství ovlivňuje

⁵ Pozornost věnuje i podobnému vývoji v Jižní Koreji a jižní části Afriky, i když tyto oblasti nestojí v centru jeho pozornosti.

postoje a hodnoty, o nichž se domnívají, že jsou důležité pro ekonomický rozvoj. Určitě nepřekvapí, že podle jejich analýz není důležité jen to, jak intenzivně lidé svoji víru prožívají, ale záleží především na tom, o jaké náboženství se jedná. Tito autoři například ukazují, že zatímco jedinci hlásící se aktivně k jakémukoliv náboženství jsou méně ochotni porušovat zákony a důvěřují více vládě, důvěra v druhé lidi je vyšší pouze mezi praktikujícími křesťany. Ostatní náboženství mezilidskou důvěru nejen nezvyšují, ale často mají i negativní efekt.

Zmínění autoři docházejí v rozsáhlých analýzách k závěru, že postoje podporující ekonomický růst jsou nejvíc rozšířené mezi křesťanskými denominacemi, zatímco islám (a hinduismus) jsou nejvíce anti-tržní a nejčastěji odmítají volnou hospodářskou soutěž. Na rozdíl od Webera však nenalezli jasné rozdíly mezi katolíky a protestanty. Ukazují totiž, že i když protestantismus zvyšuje důvěru v druhé lidi (a povzbuzuje tak ekonomickou směnu), katolicismus vede k šetrnosti a přisuzuje vyšší důležitost soukromému vlastnictví. Guiso a jeho kolegové rovněž dospěli k závěru, že efekt náboženství je slabší, pokud se jedná o dominantní náboženskou tradici v dané společnosti.

Náboženství a individuální chování

Podobný obraz získáme, pokud se podíváme na studie, které se věnují otázce vztahu mezi náboženským a ekonomickým chováním na mikroúrovni, tj. práce, které srovnávají věřící/praktikující s těmi, kteří nemají o náboženství zájem, případně srovnávají chování individuálních katolíků a protestantů v jedné společnosti. Zde je nutné podotknout, že většina studií tohoto typu pochází ze Spojených států amerických, a je tedy otázkou, do jaké míry jsou jejich závěry zobecnitelné. Přesto se o nich krátce zmíníme.

Americké studie naznačují, že se lidé nábožensky založení od těch sekulárně založených liší v celé řadě charakteristik, které mají vliv na ekonomické jednání. Lidé, kteří se hlásí k nějakému náboženství a kteří se aktivně účastní života církve nebo náboženských skupin, se například častěji vyhýbají kriminálními aktivitám, alkoholu a drogám, dosahují vyššího vzdělání, čelí nižší pravděpodobnosti, že nedostudují školu, kterou začali, nebo se těší lepšímu fyzickému a psychickému zdraví (Iannaccone 1998; Loury 2004). Mnohem méně jasný obrázek však dostaneme, pokud se podíváme na rozdíly mezi jednotlivými denominacemi. Zdá se totiž, že se američtí protestanti od katolíků příliš neliší. Ač existují systematické rozdíly mezi lidmi nábožensky a nenábožensky založenými, věřící z různých denominací jsou si poměrně podobní, respektive

není příliš důležité, zda se jedná o protestanty, nebo katolíky, ale spíše to, k jaké konkrétní duchovní skupině se lidé hlásí. Tradiční protestantské skupiny a katolíci se chovají podobně, ale lidé z tzv. konzervativních protestantských denominací jsou v průměru chudší, méně vzdělaní a mají menší šance, že si polepší (Keister 2003; Lehrer 2004).

Ovlivňují náboženské postoje i českou ekonomiku?

Předchozí část tohoto textu shrnuje základní obrysy diskuse o vlivu náboženství na ekonomické jednání v zahraničních odborných publikacích. Česká literatura k tomuto tématu není bohužel příliš rozsáhlá, přináší však zajímavé podněty. Pracím a úvahám o platnosti Weberova díla se ve vynikajících předmluvách k českým překladům věnuje Miloš Havelka. Čtenáře můžeme odkázat například na úvodní studii k *Sociologii náboženství* Maxe Webera, kterou vydalo v roce 1998 nakladatelství Vyšehrad (Weber 1998).

Širší pojetí diskuse o vztahu náboženství a ekonomiky poskytuje například *Průručka sociologie náboženství* od kolektivu autorů pod vedením Zdeňka Nešpora a Davida Václavíka (2008), která se ve specializované kapitole zaměřuje nejen na Weberovo dílo, ale i na další aspekty vztahu mezi náboženstvím a ekonomikou. S jejím autorem Zdeňkem R. Nešporem musíme souhlasit v tom, že vztah mezi religiozitou a ekonomickým rozvojem patří dlouhodobě mezi nejméně probádaná témata, ačkoliv stál u zrodu významné části moderní sociologie náboženství.

V oddíle věnovaném Weberovi se Zdeněk R. Nešpor zvláště zaměřuje na význam racionality ve weberovské interpretaci moderního ekonomického vývoje. Pripomíná, že pro proces racionalizace jsou podstatné dva momenty: prvním je podřízení myšlení principu kalkulace a technického řešení problému, druhým tzv. odkouzlení světa, při němž se lidé vymaňují z vlivu magie a magického vnímání reality. Tendence k odkouzlení světa se přitom projevila už při nástupu velkých světových náboženských systémů, v protestantismu však tento způsob přístupu ke světu dostal specifický impuls.

Kromě podkapitoly věnované Weberovi *Průručka* připomíná, že vztah mezi ekonomikou a náboženstvím byl konceptualizován i v dalších „velkých“ sociologických teoriích, například funkcionalismu. Důležité je rovněž upozornění, že bychom se neměli zabývat jen nezamýšlenými důsledky určitých religiózních postojů, hodnot nebo chování, ale v úvahu je třeba brát i přímé působení náboženských organizací v ekonomickém prostoru. Círky jsou významným

zaměstnavatelem, provozují celou řadu ekonomických činností a jejich představitelé často zasahují do diskusí o zaměření a fungování ekonomiky.

Zapomenout v tomto přehledu nemůžeme ani na nesociologické práce. Z ekonomů se dílu Maxe Webera nedávno věnoval Marek Loužek (2007), který představuje ekonomické práce tohoto autora a zmiňuje se o významu hodnot ve Weberových interpretacích hospodářského rozvoje, specificky otázkou vztahu mezi ekonomikou a náboženstvím se však Loužek bohužel nezabývá.

Zmíněné české práce jsou důležitou součástí diskusí o vztahu ekonomiky a náboženství, žádná z nich se však empiricky nezabývá otázkou, zda je náboženství důležitým faktorem spoluutvářejícím ekonomické chování a ekonomickou kulturu i v dnešní české společnosti. Náznakem odpovědi mohou být analýzy Dany Hamplové (2000), která zpracovává data z mezinárodního srovnávacího výzkumu ISSP z roku 1999. Její práce se zaměřuje především na obsah náboženské víry a popularitu různých religiózních orientací v české společnosti, v závěru si však klade i otázku, zda se tyto orientace promítají i do dalších postojů. Hamplová dochází k závěru, že křesťanství bylo i v České republice spojeno s důvěrou v druhé lidi a s mírným fatalismem, zatímco okultismus (definovaný jako víra v magii, například horoskopy nebo léčitele) byl spojen s pesimismem. Můžeme přitom očekávat, že do té míry, do jaké tyto základní psychologické orientace ovlivňují ekonomické chování, nalezneme i určitou souvislost mezi náboženskou orientací a ekonomickým jednáním.

I když česká sociálněvědní literatura dosud nevěnovala vztahu mezi náboženstvím a ekonomikou dostatečnou pozornost, nechceme na otázku, zda spolu tyto dvě sféry lidského života nějak souvisejí, úplně rezignovat. Rozhodli jsme se proto, že se v tomto článku podíváme, zda bychom odpověď – nebo alespoň náznak odpovědi – nenalezli v soudobých sociologických výzkumech. Musíme přitom zdůraznit, že se v žádném případě nesnažíme podat vyčerpávající obraz spojení mezi náboženským a ekonomickým jednáním či hodnotami. Naším cílem je spíše obrátit pozornost k tomu, že určitá souvislosti mezi těmito sférami lidského života existuje i v dnešní české společnosti, a naznačit tak možnosti dalšího výzkumu.

Protože v tomto článku není prostor na podrobné a hluboké zhodnocení možných vztahů mezi ekonomickou a náboženskou sférou, ukážeme alespoň rozložení odpovědí na několik otázek vztahujících se k ekonomickému chování a hodnotám. Výše jsme se věnovali diskusím o možných rozdílech mezi katolickou a protestantskou mentalitou, a toto rozdělení zachováme i v této krátké empirické části.

Konkrétně vycházíme ze dvou reprezentativních kvantitativních šetření, a to dat Detradicionalizace a individualizace náboženství z roku 2006 (Sociologický ústav AV ČR, dále DIN 2006) a modulu Mezinárodního programu sociálního výzkumu z roku 2005 zaměřeného na pracovní orientace (International Social Survey Program 2005 – ISSP 2005; Sociologický ústav AV ČR). První ze zmíněných výzkumů přináší informaci o 1.200 respondentech ve věku nad 18 let (61 % vzorku představovaly ženy a průměrný věk respondentů byl 50 let). Druhé šetření dotazovalo 1.226 respondentů ve věku nad 18 let (60 % žen, 40 % mužů, průměrný věk 45,6 let).

Šetření DIN 2006 se sice zaměřovalo primárně na religiozní postoje a chování, ale obsahovalo i otázky týkající se dalších oblastí lidského života.⁶ Žádná z nich se bohužel přímo netýkala ekonomických postojů (např. pracovních orientací, názorů na volný trh, sklonu k šetrnosti atd.). Musíme se tedy spokojit s otázkami, které na jistý typ těchto postojů ukazují nepřímou. Respondenti se v tomto výzkumu například vyjadřovali k tomu, co si myslí o zodpovědnosti vlády v ekonomice (*Celkově vzato, myslíte si, že by mělo být vládní zodpovědností: a) zajistit práci pro každého, kdo chce pracovat; b) zabezpečovat slušnou životní úroveň?*), což může naznačovat, do jaké míry se lidé spoléhají na vlastní aktivitu. Šetření ISSP 2005 se věnovalo ekonomickým postojům (i když jen málo otázek může být relevantní pro naši diskusi), obsahuje však jen informaci o náboženském vyznání a návštěvnosti bohoslužeb.

V následujících odstavcích se podíváme alespoň na tato omezená data. Zajímá nás především to, zda se lidé, kteří se hlásí k náboženskému vyznání nebo kteří chodí do kostela a aktivně se podílejí na životě církve, lišili v těchto výzkumech od těch, kdo o náboženství nemají zájem. Rozlišujeme přitom mezi římskými katolíky, protestanty (Církev československá evangelická, Církev československá husitská, ostatní křesťanské církve) a lidmi bez vyznání. Uvědomujeme si samozřejmě, že naše protestantská kategorie je značně široká, avšak počty respondentů, kteří se k různým tradicím hlásí, jsou příliš nízké na to, abychom tuto skupinu mohli dále rozdělit. Kromě formálního náboženského vyznání nás zajímá i to, zda se dotazovaní aktivně účastní života církve (tj. chodí na bohoslužby nebo náboženské obřady). V tomto případě rozlišujeme mezi těmi, kdo do kostela nechodí nikdy (původní kategorie nikdy a méně

⁶ Šetření DIN 2006 samozřejmě není jediné šetření náboženství z posledních let, připomenout musíme rovněž šetření ISSP 1999, ISSP 2008 nebo výzkumu EVS, v nichž jsme však nenalezli vhodné otázky zaměřené na ekonomické postoje.

než jednou z rok), zřídka (asi jednou až dvakrát za rok, několikrát za rok) a pravidelně (nejméně jednou měsíčně).

V datech DIN 2006 jsme našli 502 (43 %) římských katolíků, 78 protestantů (7 %; z toho 28 evangelíků, 25 husitů a 25 z jiné denominace), a 583 (50 %) respondentů bez vyznání (dopočet do celkového počtu dotazovaných 1.200 jsou ti, kteří na otázku neodpověděli, a 10 lidí, kteří se nehlásili ke křesťanství). V datech ISSP 2005 máme informaci o 397 (32 %) katolících, 51 protestantech (4 %; z toho 25 evangelíků, 18 husitů a 18 z jiné křesťanské denominace) a 719 (59 %) jedinců bez vyznání (dopočet do 1.226 jsou opět ti, kteří neodpověděli nebo se hlásili k jinému náboženství než křesťanství). Pokud se podíváme na to, jak často lidé chodí do kostela, v datech DIN 2006 nalezneme 711 (60 %) mužů a žen, kteří na bohoslužby nechodí nikdy, 301 (25 %) dotazovaných zajde čas od času a 171 (15 %) chodí nejméně jednou měsíčně. V datech ISSP 2005 bylo 794 (66 %) respondentů, kteří nechodí na bohoslužby nikdy, 229 (19 %) těch, kteří zajdou, ale zřídka, a 178 (15 %) dotazovaných, kteří chodí pravidelně. Oba datové soubory jsme převážili, abychom zajistili reprezentativitu pro českou populaci.⁷

Jak se tedy obyvatelé České republiky, kteří mají rozdílné náboženské charakteristiky, liší v postojích, o nichž se můžeme domnívat, že souvisejí s ekonomickým zaměřením jedince? Nejprve se podíváme na otázku, jakou úlohu by měla hrát v ekonomice vláda, a to na rozdíly mezi lidmi, kteří se hlásí k náboženskému vyznání, a lidmi bez konfese. Data DIN 2006 naznačují, že mezi oběma skupinami opravdu existují významné rozdíly v tom, jakou úlohu přisuzují vládě. Mezi lidmi, kteří se hlásí k nějakému náboženskému vyznání, byli totiž častěji zastoupeni ti, kteří se domnívají, že vláda by měla zajišťovat práci pro lidi, kteří chtějí pracovat. S daným výrokem tak souhlasilo 87 procent těch, kdo se hlásili k nějakému vyznání, a o 8 procent méně těch, kteří žádné vyznání neuváděli (rozdíly mezi oběma skupinami byly statisticky významné, tj. můžeme usuzovat, že nejsou jen náhodné).

Podobné postoje a rozdíly najdeme, i pokud se podíváme na to, zda si lidé myslí, že by jim vláda měla zajišťovat slušnou životní úroveň. Opět platí, že se naprostá většina české populace domnívá, že by jim měla životní úroveň zajišťovat vláda a že jsou tato očekávání častější mezi těmi, kteří se hlásí k nějaké

⁷ V datech ISSP převážením získáme následující rozložení respondentů: 62 % bez vyznání, 34 % římských katolíků a 4 % jiných křesťanů; 66 % nechodí na bohoslužby nikdy, 19 % zřídka a 15 % pravidelně. V datech DIN nalezneme následující rozložení: 55 % bez vyznání, 39 % katolíků, a 6 % křesťanů z jiných denominací; 63 % nechodí na bohoslužby nikdy, 25 % zřídka a 12 % pravidelně.

církvi. S výrokem souhlasilo celých 94 procent dotazovaných z vyznávajících, zatímco mezi lidmi bez konfese souhlasilo 87 procent (rozdíly byly opět statisticky signifikantní).

Tabulka 1: Odpovědi na otázku: „Celkově vzato, myslíte si, že by mělo být vládní zodpovědností: zajistit práci pro každého, kdo chce pracovat / zabezpečovat slušnou životní úroveň?“ (% a 95% intervaly spolehlivosti)

Vyznání/návštěvnost bohoslužeb	Zajistit práci		Zajistit slušnou životní úroveň	
	Ano	Ne	Ano	Ne
Římskokatolické	88	12	95	05
	<i>(84-91)</i>	<i>(09-16)</i>	<i>(92-96)</i>	<i>(04-08)</i>
Jiné křesťanské	84	16	89	11
	<i>(73-92)</i>	<i>(8-27)</i>	<i>(79-95)</i>	<i>(05-21)</i>
Bez vyznání	0,80	20	87	13
	<i>(76-83)</i>	<i>(17-24)</i>	<i>(84-90)</i>	<i>(10-16)</i>
N =	1129		1123	
Nikdy	82	18	90	10
	<i>(79-85)</i>	<i>(15-21)</i>	<i>(87-92)</i>	<i>(8-13)</i>
Několikrát za rok	82	18	89	11
	<i>(77-87)</i>	<i>(13-23)</i>	<i>(84-92)</i>	<i>(8-16)</i>
Nejméně 1× za měsíc	87	13	96	04
	<i>(81-92)</i>	<i>(08-19)</i>	<i>(92-98)</i>	<i>(2-8)</i>
N =	1145		1142	

Zdroj: DIN 2006.

Tabulka 1 ukazuje detailnější rozložení odpovědí na tyto dvě otázky a zvažuje nejen to, zda se jedinec hlásil k náboženskému vyznání, ale i to, zda se jednalo o římskokatolickou, nebo jinou tradici. Jedním z problémů, s nímž se musíme v tomto případě vypořádat, je, že máme rozdílné počty lidí v různých skupinách populace a že zastoupení „protestantů“ je velmi nízké. V této tabulce proto nalezneme nejen podíl respondentů, kteří s danými výroky souhlasili, ale i tzv. intervaly spolehlivosti k daným podílům. Tyto intervaly odhadují, v jakém rozsahu se pohybuje 95 % odpovědí v populaci, z níž jsme vybrali náš vzorek. Pomůžou nám proto rozhodnout, zda rozdíly v procentech, které jsme našli v našem vzorku, jsou náhodné, nebo zda můžeme předpokládat, že se tyto

podskupiny obyvatelstva opravdu liší. Při interpretaci bychom se neměli zaměřovat na podíly a procenta, ale právě na intervaly spolehlivosti.

Pokud se tedy pozorně podíváme na Tabulku 1, zjistíme, že to jsou lidé, kteří se hlásí k římskokatolické tradici, kdo se průkazně odlišuje od lidí bez vyznání. Rozdíly mezi protestanty a lidmi bez vyznání nejsou statisticky signifikantní (interval spolehlivosti se překrývají), což znamená, že protestanti jsou příliš heterogenní skupinou, než abychom mohli učinit závěr, zda a jak se liší od ostatních. Tento závěr přitom platí jak o přesvědčení, že by vláda měla lidem zajišťovat práci, tak o názoru, že by se měla starat o životní úroveň. Rozdíly mezi římskými katolíky a protestanty můžou být do určité míry dány malým početním zastoupením protestantů, intervaly spolehlivosti však naznačují, že tyto rozdíly nejsou úplně náhodné.

Druhá část Tabulky 1 sleduje stejné rozdíly podle návštěvnosti bohoslužeb. Tato tabulka napovídá, že efekt návštěvnosti bohoslužeb je mnohem méně důležitý než vliv náboženského vyznání. Přesto data DIN 2006 naznačují existenci jistého trendu, a to, že lidé, kteří chodí na bohoslužby nejméně jednou týdně, očekávají od vlády víc než ti, kdo na bohoslužby nechodí. Tyto závěry do určité míry korespondují se staršími analýzami dat ISSP z roku 1998, které ukázaly, že křesťanská víra je spojena s mírným fatalismem, který se může projevat například tím, že méně důvěřují své vlastní aktivitě a víc očekávají od vnějších sil, v tomto případě od státu.

V další části se podíváme na data ISSP 2005. Z nich se pro naše účely hodí dvě otázky. První z nich byla formulována následovně: „*Práce je jen způsob, jak vydělat peníze – nic víc.*“ Respondenti výzkumu měli vybrat z pětibodové škály od rozhodného souhlasu až po rozhodný nesouhlas. Odpovědi na tuto otázku napovídají, nakolik lidé vnímají své zaměstnání jako povolání, což je ve weberovské tradici jeden z klíčových faktorů vysvětlujících vztah mezi náboženstvím a ekonomickým chováním. Druhá otázka zněla: „*Předpokládejte, že pracujete a můžete si zvolit mezi různými druhy zaměstnání. Které z následujících možností byste si Vy osobně vybral(a)?*“ Dotazovaní mohli vybrat ze dvou možností: (1.) být zaměstnancem, (2.) být samostatně činným podnikatelem. Tato otázka podle našeho názoru poukazuje k podnikavosti a ochotě riskovat a investovat do ekonomické aktivity čas, energii a peníze, což by měly být důležité součásti „kapitalistického ducha“.

Tabulka 2: Odpovědi na otázky: „Práce je jen způsob, jak vydělat peníze – nic víc“ a „Které z následujících možností byste si Vy osobně vybral(a)? Být zaměstnancem, nebo být samostatně výdělečně činným podnikatelem?“ (% a 95% intervaly spolehlivosti)

Vyznání/návštěvnost bohoslužeb	Práce jen způsob, jak vydělat peníze			Preferovaný typ zaměstnání	
	Souhlas	Ani, ani	Nesouhlas	Zaměstnanec	Samostatný
Římskokatolické	46 <i>(40-52)</i>	18 <i>(14-23)</i>	36 <i>(31-42)</i>	67 <i>(61-72)</i>	33 <i>(28-39)</i>
Jiné křesťanské	33 <i>(20-49)</i>	31 <i>(18-47)</i>	36 <i>(23-51)</i>	77 <i>(63-87)</i>	23 <i>(13-37)</i>
Bez vyznání	54 <i>(49-58)</i>	19 <i>(16-23)</i>	27 <i>(23-31)</i>	71 <i>(67-75)</i>	29 <i>(25-33)</i>
N =	1159			1106	
Nikdy	53 <i>(49-58)</i>	19 <i>(16-22)</i>	28 <i>(24-32)</i>	71 <i>(67-75)</i>	29 <i>(25-33)</i>
Několikrát za rok	49 <i>(42-57)</i>	19 <i>(13-26)</i>	32 <i>(25-39)</i>	60 <i>(52-68)</i>	40 <i>(32-48)</i>
Nejméně 1x za měsíc	38 <i>(30-47)</i>	21 <i>(15-29)</i>	40 <i>(32-49)</i>	75 <i>(67-82)</i>	25 <i>(18-32)</i>
N =	1192			1136	

Zdroj: ISSP 2005.

I v případě těchto otázek nás zajímají rozdíly mezi lidmi bez vyznání a s vyznáním, případně rozdíly mezi římskými katolíky a protestanty, stejně jako rozdíly podle návštěvnosti bohoslužeb. Podívejme se nejprve na otázku, zda je práce jen způsob, jak vydělat peníze, nic víc. Tabulka 2 zobrazuje procenta a intervaly spolehlivosti pro římské katolíky, protestanty a jedince bez vyznání. Z této tabulky je zjevné, že pro skupinu protestantů jsou intervaly spolehlivosti příliš široké (výrazně širší i než v předchozím případě), což naznačuje, že náš vzorek protestantů je příliš malý a příliš heterogenní na to, abychom mohli učinit jakékoliv věrohodné závěry o postojích této skupiny. Zaměřme se proto raději na rozdíly mezi katolíky a lidmi bez vyznání. Data ISSP 2005 naznačují, že náboženské vyznání opravdu hraje roli v tom, jak lidé vnímají svou práci. Konkrétně ukazují, že katolíci častěji než lidé bez konfese nesouhlasí s tím, že práce je jen způsob, jak vydělat peníze. Rozdíly podle návštěvnosti bohoslužeb ukazují, že tento neinstrumentální přístup k práci je typický především pro ty, kdo chodí do kostela nejméně jednou měsíčně.

Pokud se podíváme na druhou polovinu Tabulky 2 přinášející informaci o preferovaném typu zaměstnání, žádné signifikantní rozdíly mezi lidmi s vyznáním a bez vyznání nenalezneme. Dvě třetiny Čechů chce být zaměstnaných a nezdá se, že by tento postoj náboženství (přínejmenším náboženství měřené vyznáním) nějak ovlivňovalo. Malé rozdíly v tomto ohledu najdeme i mezi těmi, kdo chodí do kostela, a těmi, kdo se bohoslužeb neúčastní.

Na závěr musíme zdůraznit, že si uvědomujeme, že odpovědi na tyto čtyři otázky v žádném případě nemohou charakterizovat ekonomické postoje a že vztahy mezi náboženstvím a ekonomikou jsou mnohem složitější. I přes tato omezení však naše analýzy naznačují, že jistá souvislost mezi náboženskými a ekonomickými postoji opravdu existuje a že tato otázka stojí za pozornost.

Závěr

V tomto článku jsme se věnovali otázce, do jaké míry kultura a především náboženství ovlivňují ekonomickou sféru. Naší snahou nebylo vyčerpávajícím způsobem zhodnotit to, zda a jak náboženská přesvědčení, jednání a jednotlivé praktiky ovlivňují ekonomické výsledky. Cílem této studie nebylo ani to, abychom zhodnotili, jestli měl pravdu Weber a badatelé navazující na weberovskou tradici, anebo jeho kritici, kteří poukazují na celou řadu historických nepřesností. Šlo nám spíše o to, upozornit české čtenáře, že se jedná o významné, ale v českém případě poměrně neprobádané téma. To platí především tehdy, pokud nás zajímají empirické výzkumy možných souvislostí religiozního a ekonomického jednání.

Jak jsme ukázali, v české odborné literatuře sice nalezneme několik velmi kvalitních teoretických prací, víme však jen velmi málo o tom, jak vztah mezi náboženstvím a ekonomikou v naší společnosti vypadá. Máme věřit Maxi Weberovi v tom, že lidé z protestantských denominací mají „kapitalistického ducha“? Máme vůbec očekávat, že existují jakékoliv rozdíly mezi lidmi bez konfese a s konfesí, případně mezi jednotlivými denominacemi? To jsou otázky, které – jak doufáme – začnou vzbuzovat větší zájem, než tomu bylo doposud.

Náš článek v žádném případě nemohl nahradit chybějící analýzy vztahu mezi náboženstvím a ekonomikou, přesto jsem se pokusili čtenářům ukázat aspoň velmi jednoduché rozdíly v některých ekonomických postojích v závislosti na religiozitě. Data z šetření, která jsme používali, naznačují, že jistá souvislost existuje, i když se zdá, že patrně ne taková, jakou si představoval Max Weber. Zdá se naopak, že čeští křesťané očekávají víc od vlády a žádným „duchem kapitalismu“ příliš neoplývají.

Dana Hamplová vystudovala sociologii a bohemistiku na Filosofické fakultě UK v Praze, kde rovněž získala Ph.D. ze sociologie. V současnosti pracuje jako vědecký pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR. V letech 2002-04 pracovala na univerzitě v německém Bambergu a od roku 2006 působí zároveň na kanadské McGill University v Montrealu. Věnuje se srovnávacím sociologickým výzkumům, především problematice demografického chování, sociální stratifikaci a sociologii náboženství.

Použitá literatura

- Anderson, Gary M. – Tollison, Robert D. 1992. „Morality and monopoly. The constitutional political economy of religious rules.“ *Cato Journal* 12, 1992: 373 (320).
- Ashley, William. 1906. *Introduction to English Economic History and Theory*. London: Longmans – Green.
- Berger, Peter L. 1993. *Kapitalistická revoluce*. Bratislava: Archa.
- Berger, Peter L. 1997. *Vzdálená sláva. Hledání víry ve věku lehkověrnosti*. Brno: Barrister & Principal.
- Blum, Ulrich – Dudley, Leopard. 2001. „Religion and economic growth: Was Weber right?“ *Journal of Evolutionary Economics* 11, 2001: 207-230.
- Bouma, Gary D. 1973. „Beyond Lenski: A Critical Review of Recent „Protestant Ethic“ Research.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 12, 1973: 141-155.
- Brentano, Lujo. 1916. *Die Anfänge des modernen Kapitalismus*. Munic: K.B. Akademie der Wissenschaften.
- Glaeser, Edward L. – Glendon, Spencer. 1998. „Incentives, Predestination and Free Will.“ *Economic Inquiry* 36, 1998: 429-443.
- Guiso, Luigi – Sapienza, Paola – Zingales, Luigi. 2003. „People’s opium? Religion and economic attitudes.“ *Journal of Monetary Economics* 50, 2003: 225-282.
- Hamplová, Dana. 2000. „Šetření ISSP 1998 – Náboženství.“ *Sociologický časopis* 36, 2000: 431-440.
- Harrison, Lawrence E. 2000. „Why culture matters.“ Pp. xvii-xxxiv in L. E. Harrison – S. P. Huntington (eds.): *Culture matters*. New York: Basic Books.
- Huntington, Samuel P. 2000. „Cultures Count.“ Pp. xiii-xvi in L. E. Harrison – S. P. Huntington (eds.): *Culture matters*. New York: Basic Books.
- Iannaccone, Laurence R. 1998. „Introduction to the Economics of Religion.“ *Journal of Economic Literature* 36, 1998: 1465-1496.
- Keister, Lisa A. 2003. „Religion and Wealth. The Role of Religious Affiliation and Participation in Early Adult Asset Accumulation.“ *Social Forces* 82, 2003: 175-207.
- Landes, David. 2000. „Culture Makes Almost All the Difference.“ Pp. 2-13 in in L. E. Harrison – S. P. Huntington (eds.): *Culture matters*. New York: Basic Books.
- Lehrer, Evelyn L. 2004. „Religion as a Determinant of Economic and Demographic Behavior in the United States.“ *Population and Development Review* 30, 2004: 707-726.
- Loury, Linda D. 2004. „Does Church Attendance Really Increase Schooling?“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 43, 2004: 119-127.

- MacKinnon, Malcolm H. 1988a. „Calvinism and the infallible assurance of grace: The Weber thesis reconsidered.“ *British Journal of Sociology* 39, 1988: 143-177.
- MacKinnon, Malcolm H. 1988b. „Weber’s exploration of Calvinism: The undiscovered provenance of capitalism.“ *British Journal of Sociology* 39, 1988: 178-210.
- Martin, David 1990. *Tongues of Fire. The explosion of Protestantism in Latin America*. Oxford – Cambridge: Blackwell.
- Nešpor, Zdeněk R. – Václavík, David a kol. 2008. *Příručka sociologie náboženství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Patterson, Eric. 2004. „Different Religions, Different Politics? Religion and Political Attitudes in Argentina and Chile.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 43, 2004: 345-362.
- Porter, Michael E., 2000. „Attitudes, Values, Beliefs, and the Microeconomics of Prosperity.“ Pp. 14-28 in in L. E. Harrison – S. P. Huntington (eds.): *Culture matters*. New York: Basic Books.
- Robertson, H. M. 1965. *Aspects of the rise of economic individualism; a criticism of Max Weber and his school*. New York: A. M. Kelley.
- Samuelsson, Kurt. 1957. *Religion and Economic Action*. London: W. Heinemann.
- Samuelsson, Kurt. 1993. *Religion and Economic Action. The Protestant Ethic, the Rise of Capitalism, and the Abuses of Scholarship*. Toronto: University of Toronto Press.
- Sombart, Werner. 1913. *Der Bourgeois*. Leipzig: Duncker und Humbolt.
- Tawney, Richard H. 1969. *Religion and the rise of capitalism: a historical study*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Trevor-Roper, H. R. 1963. *Religion, the reformation and social change*. Stockholm: Scandinavian University Books.
- Weber, Max. 1958 [1905/06]. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Charles Scribner’s Sons.
- Weber, Max. 1998. *Sociologie náboženství*. Praha: Vyšehrad.
- Zaret, David. 1992. „Calvin, covenant theology, and the Weber thesis.“ *British Journal of Sociology* 43, 1992: 369-391.